

Jan-Olav Henriksen:

Markedsmakt og avmakt

Om moralens vilkår når markedet dikterer kulturelle vilkår

Innledning

Det synes ikke lenger å være en sjelden erfaring at mennesker i vårt land opplever at nedskjæringer og omstillinger berører både arbeidsplass og velferdsvilkår. Dem som er avhengig av støtte fra trygdekontoret opplever at de der er mer interessert i å holde budsjettene nede enn av å sikre og fremme klientenes velferd. Lærere og sykepleiere opplever at vi – i verdens rikeste land – må arbeide stadig mer, med stadig mer fokus på at de økonomiske ressursene er begrenset. Nedbemanning øker arbeidspress og slitasje, og er i det lange løp med på å uthule vilkårene for trivsel og for å gjøre en god jobb. Sjansene for å bli utbrent i arbeidslivet er større, jo mer usikre og preget av press jobbene våre blir, forteller avisene oss. Ved universiteter og høyskoler er vi etter den såkalte kvalitetsreformen allerede i en situasjon der vi konstaterer at flere studenter enn tidligere står til eksamen. Vi kan jo håpe på at det er fordi studentene er blitt bedre og har fått bedre arbeidsvaner, men det der allerede blitt fremmet mistanker offentlig om at det har å gjøre med at utdanningsinstitusjonene slipper flere gjennom med ståkarakter, fordi det er den eneste måten å opprettholde den økonomiske støtten – og dermed levedyktige budsjetter – på.

Eksemplene ovenfor har jeg ikke brukt lang tid på å grunne over og lete frem. De er hentet fra min hverdag på en eller annen måte, og har vært lette å komme til. Jeg er

neppe alene om å ha slike erfaringer. De fleste mennesker i vårt samfunn opplever dette – mer eller mindre innpå livet. De viser oss at det som skjer i dag, er at de grunnleggende økonomiske vilkårene i samfunnet i stor grad får operere med en form for – i det minste tilsynelatende akseptert – egenlov-messighet. De forblir uprøvde og bokstavelig talt egenrådige. Konsekvensene for det vi kan kalle for ikke-økonomiske goder og verdier teller ikke like mye som betydningen av å kunne operere med et budsjett som er i balanse. Helse, velferd, trivsel, arbeidsmoral og –glede, kvalitet i utdanning – alt dette (som finnes i eksemplene over) er goder som bestemmes og berøres av den altomfattende økonomiske logikken.

I møte med dette er det lett å oppleve *avmakt*: dette er det ikke noe å gjøre med, vi må bare ta til etterretning at samfunnet også har en økonomisk basis, og forholde oss til de vilkår som gjelder, vil noen si. Noe annet vil være å fremstå som en urealistisk idealist som ikke har beina på jorden. Mot dette kan det umiddelbart repliseres to ting. Først: dersom vi aksepterer å bli gjort til avmektige i møte med en slik situasjon, gir vi fra oss muligheten for å tenke at samfunnet er noe vi selv skaper og kan endre, og at det ikke er en naturgitt logikk som gjør at det må fremstå som det vi ser i dag. Det skal ikke mer til enn litt hukommelse av hvordan det var for 25 år siden, for å vise at slik trenger det ikke å være i det norske samfunnet. Derfor er det

viktig å møte avmektighetserfaringen med en bevissthet som kan *avnaturalisere markedets plass som leverandør av forutsetningene for samfunnsverdier og for moral*.

For det andre kan avmektighetserfaringen derfor også møtes med påpekingen av at det som kan gjøre oss til *frie* mennesker, er at vi er i stand til å forstå, forholde oss til, og eventuelt endre, våre egne livsbetingelser. Det er en forutsetning i denne artikkelen at det å forstå økonomiske vilkår alene ikke gir oss en tilstrekkelig innsikt til å oppnå en slik frihet. For å vinne frihet trenger vi et *moralsk språk* som orienterer seg ut fra andre verdier enn de økonomiske, og som gjør oss i stand til å erfare at vi slett ikke trenger å være fanget i avmektighet. Sagt på en annen måte: Moralen kan vise oss at en annen verden er mulig. Det moralske språket er ikke dømt til å forstumme i takt med markedes fremmarsj på alle menneskelige livsområder. Det er dette jeg ønsker å bruke resten av denne artikkelen til å utfolde.¹

Språket som frigjør

Vi mennesker er avhengige av å forstå oss selv på bestemte måter, dersom vi skal være i stand til å utfolde alle våre muligheter. Elever eller studenter trenger å tenke om seg selv som noe annet enn konsumenter dersom de skal kunne utvikle et kritisk forhold til sin egen rolle i forbrukerkulturen. Og vi trenger alle å se oss selv som *aktører* for ikke å bare være passive reflekser av kulturen omkring oss. Men hvordan kan vi se oss selv som aktører – og hva kan gjøre oss i stand til å ha et kritisk blikk på våre egne kulturelle vilkår?

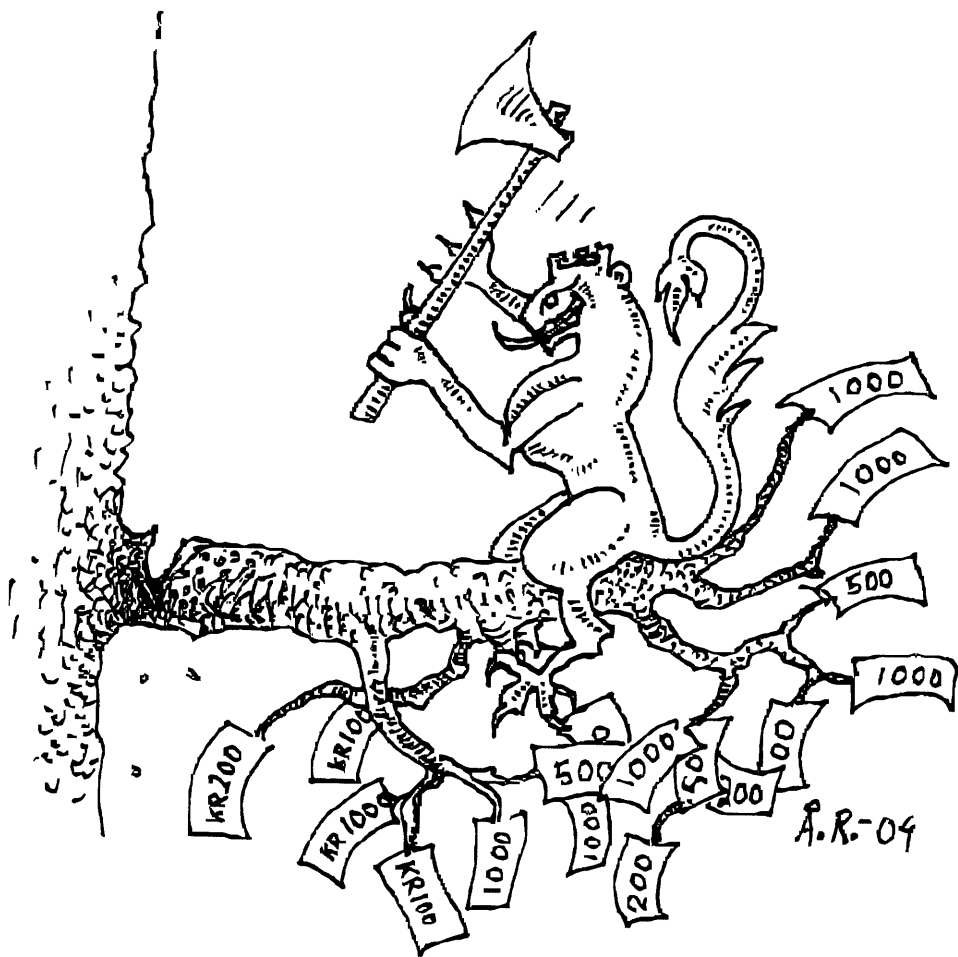
Forståelse lever av språk. *Omfang* av det vi er i stand til å gi språk til, angir omfanget av de muligheter vi er i stand til å gripe som våre egne. Vi trenger derfor et annet språk enn det økonomiske språket for å gripe de dimensjonene i livet som eventuelt kan forholde seg kritiske til markedet og det økonomiske. Slik sett er det å lete frem og øve opp et moralsk og verdiladet språk en

nødvendighet for å kunne overskride og forholde seg kritisk til et samfunn der argumenter om penger og økonomiske ressurser alltid synes å ha mer gjennomslagskraft enn noe annet.

La meg gjøre dette helt konkret: Helse er en verdi. Hva vi gjør for at mennesker skal ha – og beholde – helsen, er ikke bare noe vi gjør for at de skal kunne være økonomiske lønnsomme deltakere i samfunnet, som ikke belaster felleskassen. Vi verdsetter helse så høyt fordi den har sammenheng med andre verdifulle elementer i menneskelivet: trivsel og selvutfoldelse, med muligheten for å delta i felleskap med andre mennesker, for å oppleve glede. Helse er også – for å knytte an til artikkelens tema – mange ganger (men ikke alltid) et element som kan bidra til at vi ikke opplever oss som avmektige og låst fast til en ufri livssituasjon.

Omsorg er også en verdi, og omsorgsevne er en moralsk dyd. Dersom vi ikke blir møtt med omsorg når vi trenger det, opplever vi oss som utsatte, sårbare, verdiløse, ringeaktet. Å bli vist omsorg er derfor å bli sett og tatt på alvor i vår sårbarhet, uavhengig av hva vi er i stand til selv å yte, evt. å yte til «gjengjeld». Å kunne vise omsorg for andre mennesker er ikke noe vi kan motivere med at det er økonomisk lønnsomt. Omsorgen henger sammen med at vi er i stand til å se og anerkjenne både oss selv og den andre som mer enn aktører i et økonomisk spill med utlegg og gevinst. Omsorgsfenomenet er derfor sentralt når det gjelder vår mulighet for at vi kan erfare oss selv som mer enn aktører i et økonomisk spill: vi kan erfare oss selv som sett og ivaretatt om vi mottar omsorg, og vi kan erfare oss selv som moralske aktører som møter og ivaretar andres behov dersom vi gir den.

Dersom vi bare går inn i spørsmål knyttet til helse og omsorg med vekt på økonomiske forhold, forholder vi oss *utvendig*. Da handler det ikke om verdier som kan knyttes til og være forankret i oss som personer, evt. i en gjensidig relasjon. Da handler det snarere

om at både jeg og den andre er utskiftbare funksjoner i et spill som ikke handler om verdier vi har gjort til våre egne (moraliske, internaliserte verdier), men som handler om verdier som er ikke-personlige og som kan innveksles i eventuelle andre, økonomiske goder. Å ha et moralsk språk som snakker om personlige og etiske verdier er derfor en forutsetning for å åpne for den dimensjonen som virkelig betyr noe i forhold til helse og omsorg. Hvis vi mangler et språk for dette, vil vi raskt være prisgitt dem som argumenterer økonomisk, fordi vi ikke selv har noe å stille opp med.

Satt på spissen kan derfor et moralsk språk bidra til å frigjøre oss fra økonomiens endimensjonale og upersonlige måte å beskrive og ordne samfunnsgitte relasjoner

på. Et slikt språk kan gi oss tilgang til verdier som vi kan gjøre til våre egne, og handle med basis i. Og det er nettopp det å kunne handle med basis i verdier som er våre egne, og som ikke kan innveksles tilfeldig til fordel for andre uten at det berører oss selv og vår identitet, som gjør oss til aktører, og ikke til funksjonærer i konsumsamfunnet. Selv om vi ikke alltid klarer å overskride dette i alternative praksiser, holder vi da likevel åpent et rom som gjør at vi kan ha både distanse til en rent markedsforankret måte å forstå samfunnet og oss selv på, og på sikt utvikle alternativer til den.

Å utvikle, sikre og fremme det moralske språket er derfor også en måte å ta seg selv og andre alvorlig på som moralske aktører, og som moralske subjekter og «objekter».

Dette er slett ikke uten betydning for muligheten for å kunne oppleve noe annet enn avmakt. Å være i stand til å tenke gjennom – og eventuelt også handle – med basis i et moralsk språk innebærer at vi er i stand til å handle med basis i verdier og forståelser som vi har gjort til våre egne og tenkt gjennom i kraft av nettopp dette språket. Det kan hjelpe oss i å ikke være restløst utlevert til markedskrefter og økonomisk argumentasjon som det som skal bestemme vårt handlingsliv.

La meg derfor gjøre en siste refleksjon i tilknytning til språk, moral og frihet: Å handle med basis i *indre grunner* (språklig formulerte og forståtte verdier, idealer, normer) er noe annet enn å være tvunget av *utvendige årsaker* (økonomiske eller andre, som verken trenger å være forstått eller gjort til noe en selv slutter seg til). Det kan derfor være mulig å formulere en motsetning mellom *frihet forankret i moralsk forståelse og språk på den ene siden, og avmakt produsert av økonomiske årsaker og uten en moralsk dimensjon på den andre siden*. Den sistnevnte avmaktens årsak er da å forstå som den makt som utøves av dem som har herredømme over de økonomiske vilkårene. Slik sett er spenningen som er konstruert her, *en spenning mellom makt og moral*. Dette mener jeg styrker argumentet for å utvikle og fremme moralsk språk som et alternativ til det økonomiske: uten det blir vi fratøvet våre grunner for å handle moralsk, og dermed vesentlige muligheter for å erfare og fremme frihet fra urettferdighet og påtvingne, ikke-villede vilkår.

Om kulturelle arenaer og idealer

I forlengelsen av dette er det naturlig å spørre om ikke det finnes noen vilkår for å fremme moral i den kulturen vi lever i? Hvor finner vi arenaer og steder der det fremstilles alternative måter å se på seg selv og samfunnet på? Et slikt spørsmål åpner for noen foruroligende perspektiver:

Det sted der vi i dag oftest konfronteres med

spørsmål av moralsk art – som moralske, og ikke som juridiske spørsmål – er i TV-seriene. Særlig amerikanske tv-serier er gode til å bygge opp dramaer omkring moralske temaer, enten det gjelder *Judging Amy*, *Ally McBeal*, *Chicago Hope*, *Seventh Heaven* og en lang rekke andre. Jeg har andre steder (jf. Henriksen/Vetlesen 2003 s.122ff) utfoldet hvordan de er en del av vårt kulturelle læringsmiljø, og tilbyr en potensiell moralsk arena der man kan utvikle dømmekraft, gjøre seg opp sine meninger og selv ta stilling. Så langt, vel og bra.

Det er imidlertid et gjennomgående fenomen i serier som behandler moralske dilemmaer og verdispørsmål, at de i liten eller slett ingen grad går inn på de samfunnsmessige betingelsene for de ulike aktørenes liv og beslutninger. Den amerikanske verdippluralismen tar i det store og hele for gitt, og konsekvensen blir at det til sist dreier seg om å finne en måte å forlike enkeltindividets individuelle overbevisninger og etiske idealer med andres, evt. vise hvorfor de ikke er gode for de menneskene som har dem, heller. Hvorfor man har de standpunktene man har blir ikke diskutert i en større ramme enn den som eventuelt gis i tilknytning til den enkeltes livskontekst og livshistorie. Dersom en slik tilnærming skulle overskrides, ville det utvilsomt bli oppfattet som «politisk», og dermed som så kontroversielt at det ikke var lønnsomt.

Sagt kritisk, mener jeg derfor at slike Tv-serier langt på vei spiller på lag med markedskreftene: de privatiserer det moralske rommet, og evner ikke å knytte sammen det som skjer det, med grunnleggende samfunnsmessige betingelser som utgjør felles vilkår for alle aktørenes liv. Moral blir privatmoral, og utfordringen blir å forlike denne privatmoralen med et felles lovverk, som i like liten grad som generelle økonomiske disposisjoner og vilkår, settes på prøve av elementer i det som aktørene utvikler av mer kritiske perspektiver på samfunnsutviklingen. Aktørene ytrer seg ikke

kritisk til samfunnsutviklingen – men bare til andre private aktører. Når det nye sykehusstyret på Chicago Hope Hospital derfor ansetter en direktør som må kutte i budsjettene, er det *han*, og ikke den overordnede økonomiske logikken som blir angrepet.

Hvis denne analysen er rett, innebærer det at markedet selv tjener på å ivareta våre moralske intuisjoner og opplevelser ved å gjøre underholdning av dem. Men markedet sørger effektivt for at denne moralen ikke utvikles slik at den kan tematisere – og problematisere – de grunnleggende økonomiske vilkår for fordelig og prioritering av ressurser i samfunnet. Det moralske rommet snevres dermed inn, samtidig som det bekrefte tilstrekkelig til at man fremdeles kan identifisere moralske komponenter i kulturlivet. Slik sett skjer det en immunisering og en passivisering av det private i forhold til det samfunnsmessige og det økonomiske, og alt gjøres til et spørsmål om privatmoral.

Heldigvis finnes det mennesker som evner å si ifra i det offentlige rom om når ting går galt: de såkalte flyteblåserne, som har gjort offentligheten oppmerksom på økonomiske misligheter, gjør det ikke bare ut fra privatmoraliske overveielser, men fordi de ser hvordan samfunnet korrumpes av at noen tar seg til rette og setter seg ut over lovverk og akseptert adferd. Det har ikke bare konsekvenser for tillit og muligheten for fair play i offentligheten. Det har også konsekvenser for den enkelte aktør dersom han eller hun ikke sier fra om en oppdager slike situasjoner. Da ivaretar hun ikke sin egen moralske integritet, og heller ikke sitt samfunnsansvar. Det er imidlertid klart at konsekvensene også kan bli andre: å kritisere bedriftsledelse og kolleger kan også gi mer utrivelige arbeidsforhold, eller koste deg jobben. Desto viktigere å fremholde at slike flyteblåserne er gode moralske idealer, som overskrider grensene mellom privat og offentlig, og dermed bidrar til å få moralsk klanderverdige forhold frem i lyset. Slike mennesker er kanskje større moralske idea-

ler å presentere for ungdom enn dem vi møter i Tv-seriene (og da snakker jeg ikke om de ulike Realityshowene).

Noen vil også mene at *religionen* fremmer vilkårene for en moral som ikke er rent individualisert, men som også er i stand til å kritisere samfunnsmessige vilkår med basis i et kritisk og overskridende perspektiv. Jeg hører selv til dem som mener at tanken om at alle mennesker er skapt i Guds bilde er en vesentlig motivasjon for å kritisere krenkelser av menneskers rettigheter og verdighet, når de blir ofre for fattigdom og urettferdighet takket være markedets evne til å produsere mer og mindre «veltilpassede» deltakere. Likevel har jeg også noen kritiske forbehold når det gjelder deler av måten det moralske rommet utvikles på i en religiøs sammenheng:

Det er nemlig tydelig at enkelte religiøse sammenhenger legger såpass sterk vekt på *tradisjonelle* moralske standpunkter, at den verdimeslige *begrunnelsen* for disse standpunktene i møte med dagens konflikter og utfordringer blir forsømt. Det er ikke tilstrekkelig å peke på enkeltbud og regler som finnes i Bibelen eller Koranen: en må også lære seg å bruke verdiene disse tradisjonene bærer med seg i møte med spørsmål som er mer enn et privat religiøst anliggende. Det er først når en veier ulike verdier opp mot hverandre at en kan unngå at tradisjonelle oppfatninger ikke lenger kan få stå ubegrunnet og uprøvd i møte med andre, like ubegrunnede moralske ståsteder i offentligheten. Kombinasjonen av at religion i vårt samfunn langt på vei er en privatsak, og at man fremdeles i enkelte religiøse sammenhenger tror at et moralsk standpunkt er *begrunnet* i det øyeblikk en kan henvise til at det er hjemlet i en tekst, bidrar samlet sett til å gjøre religiøse tradisjoner mindre i stand til å utvikle et kritisk og frihetsskapende perspektiv på samfunnet enn nødvendig. Ikke minst fordi slike tradisjoner også har sans for sosiale verdier – inkludert vektlegging av forholdet mellom generasjonene, verdier i barneopp-

dragelse etc., mer enn økonomiske, er det beklagelig. Dette er sannsynligvis også en av grunnene til at religiøse standpunkter i moralske spørsmål i dag har mer underholdningsverdi enn informativ substansiell verdi når de fremmes i offentlige debatter.

Den siste arenaen jeg vil nevne som sted for å utvikle et moralsk språk som også kan hjelpe mennesker å forholde seg kritisk og prøvende til de økonomiske vilkår som gjelder i samfunnet, er *skolen*. Vi vet at mange skoler i dag er under økonomisk press, og at rektor i mange sammenhenger oppfattes som en funksjonær som trekkes mellom det hun vil for å skape en god skole på den ene siden, og det å være ansvarlig for at budsjettene holdes, på den andre siden. Derfor er moralens sjanser i markedets tidsalder også noe som griper inn i de mer strukturelle vilkår for at moralsk utvikling kan skje: Mange elever opplever hvert år i forbindelse med opptak til videregående at de blir kasteballer i et økonomisk spill, der det ikke handler om dem og deres fremtid, men nettopp om økonomi. Dersom elever ikke opplever at det er tid til dem som individer, dersom de ikke blir sett og tatt på alvor, men først og fremst opplever at skolen er en produksjonsmaskin som fremmer samfunnets økonomiske interesser, kan vi regne med at deres vilje og motivasjon for å ta del i og ansvar for samfunnslivet når det er ferdige, ikke er særlig stort. Da vil de sannsynligvis selv bare se

samfunnet som en arena som kan tjene deres egne (økonomiske) interesser. Nettopp dette kan skolekulturen motvirke. Desto mer alvorlig er dette nå, når også skolen hele tiden skal organiseres ut fra en logikk der velferds- og utviklingsmuligheter for de unge som skal være vår fremtid, fortrenses til fordel for markedsøkonomiens dominerende – og tendensielt totaliserende – kort-siktige logikk.

Det er ikke bare grunn til å rope et varsko – det er på tide å innse at samfunnet er vårt, og at vi kan gjøre det til noe annerledes. Vi har gjennom moral makten til å sette ord på og overvinne det som skaper avmektighet, og fremme frihet.

Note:

¹ Artikkelen fører videre synspunkter, refleksjoner og poenger som Arne Johan Vetlesen og jeg har utviklet i boken *Moralens sjanser i markedets tidsalder* (Gyldendal Akademisk, Oslo 2003.).

Jan-Olav Henriksen, er professor i systematisk teologi (religionsfilosofi) ved Det teologiske menighetsfakultet i Oslo og professor II i KRL ved Høgskolen i Agder. Adresse: jan.o.henriksen@mf.no